

ELS BOMBARDEJOS SOBRE
TARRAGONA I COMARCA

Jordi Piqué Padró

Introducció

El dia 8 de maig de l'any 2008, convidat pel Consell Comarcal del Tarragonès i emmarcada en els actes del Memorial Democràtic se celebrà aquesta conferència que, posteriorment, es va repetir en algunes localitats de la comarca. Una xerrada en la qual es va tractar un dels fets més tràgics de la guerra civil espanyola: els bombardejos que varen colpejar la ciutat de Tarragona i la comarca del Tarragonès, entre els anys 1937 i 1939, enmig d'una guerra provocada, cal recordar-ho sempre, pel sollevament d'uns militars rebels contra la República espanyola, un règim legítim i democràtic.

La guerra per si mateixa, ja és la manifestació última del fracàs de les relacions entre els homes. Una guerra civil, encara representa reblar més el clau de la irracionalitat dels enfrontaments bèl·lics ja que la lluita és entre ciutadans d'un mateix estat. D'altra banda, el record de la repressió i els assassinats, tant en la rereguarda republicana com en la franquista, esdevé un aspecte de la guerra que encara fa esborronar la pell.

Ara bé, el bombardeig obert i indiscriminat sobre la població civil de les ciutats ultrapassa els límits de la crueltat. A més a més, dels homes enfrontats en el conflicte, les víctimes, en aquest cas, també són les dones, els nens, la gent gran... Les bombes són cegues i no tenen en compte sobre qui cauen.

En relació a la bibliografia existent sobre els bombardeigs de l'aviació facciosa soferts a Tarragona i alguns pobles de la comarca, la completa i detallada obra de F.J. González-Huix *El asedio aéreo sobre Tarragona* continua essent una referència

obligada i constant. Per a la necessària contextualització en l'àmbit de tot Catalunya de la dinàmica, conseqüències i, en definitiva, del que varen significar els bombardeigs sobre la rereguarda catalana hi ha el treball de J.M. Solé i J. Villarroya: *Catalunya sota les bombes*. Mentre que el tractament sobre alguns aspectes que permeten assenyalar com els brutals atacs de l'aviació marcaran un abans i un després en la percepció col·lectiva i individual que la població de la rereguarda tenia de la guerra, es pot trobar al meu llibre *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona*.

Els historiadors que hem tractat aquest tema, a banda de la necessària consulta dels documents, ens hem basat també en els diaris o escrits deixats per dos tarragonins que ho varen patir, el periodista Lluís de Salvador i l'impresor Josep Virgili.

Per a estructurar el tema del present article, he dividit el text en cinc apartats, seguits en el temps, i que reflecteixen les diferents actituds de les autoritats i de la població davant del fenomen dels bombardeigs.

Fase de desconeixement i d'inconsciència

Aquesta fase s'estendrà durant nou mesos, entre l'inici de la guerra, el 18 de juliol, i el 13 d'abril de 1937, data del primer bombardeig naval.

Hom ha dit que la guerra civil espanyola esdevingué una mena de camp de proves per a l'assaig de l'*art* de la guerra, proves que, posteriorment, havien d'ensangonar tot Europa durant la Segona Guerra Mundial. En aquest sentit, un dels *experiments* més reeixits fou la utilització de l'aviació per bombardejar sistemàticament la població civil amb l'objectiu de paralitzar i desmoralitzar la rereguarda.

Tot just per aquest caràcter experimental i per l'absència de referents en la història de les tècniques bèl·liques més recents,

durant els primers nou mesos de guerra, ningú —ni les autoritats militars i civils ni molt menys la població en general, ningú era capaç d'albirar l'efecte devastador d'un bombardeig aeri modern.

La guerra va començar el 18 de juliol de 1936, però no serà fins a tres mesos més tard, l'octubre d'aquell any que el conseller de Defensa del Comitè Antifeixista de Tarragona, difonia unes instruccions a seguir pels ciutadans en cas d'un eventual bombardeig de la ciutat. La primera mesura que calia adoptar era evitar el pànic col·lectiu *«ya que (manifestava el Conseller de Defensa) ha de llegar a conocimiento de todos la escasa importancia material que un bombardeo aereo supone, pues son necesarias mas de diez mil bombas que caigan dentro de un kilometro cuadrado para que sus efectos sean realmente importantes»*.

Malgrat el desconeixement que sobre l'abast real d'un bombardeig tenien els dirigents de Tarragona, es dictaran les primeres normes bàsiques (sirenes, apagar els llums, detenció de la circulació de cotxes i ferrocarrils...) i, alhora, es recomanaran trenta-nou llocs que «teòricament» podien servir per refugiar-se, la majoria d'ells insegurs i situats als baixos i soterranis de cases particulars.

A banda d'algunes proves realitzades per la sirena instal·lada a la pròpia Conselleria de Defensa i de la prohibició, per evitar la confusió, d'utilitzar els senyals acústics de les fàbriques que assenyalaven els torns de treball, el 17 de gener, una nota del mateix conseller de Defensa comunicarà l'obligació de protegir els vidres de finestres, portes i aparadors amb tires de paper engomat, *«per tal que en cas d'un possible bombardeig evitar les desgràcies que es podrien produir amb la xafadissa que forçosament esdevindria»*.

La tranquil·litat ciutadana durant la primavera de 1937 fou gairebé absoluta, per tant, realment es pot parlar que l'actitud de la població reflectia, que es vivia sense la consciència d'estar

en guerra, ja que els fronts de combat eren lluny. D'una banda, era conseqüència del desconeixement de tot allò que realment significava un bombardeig; però, d'altra banda, aquesta inconsciència es veia també reforçada per la creença que l'aviació de l'exèrcit rebel no actuaria indiscriminadament sobre una rereguarda en la qual, òbviament, també hi havia molts dels seus partidaris.

El 23 de febrer de 1937, el diari *Llibertat* publicava un article de Lluís de Salvador en el qual irònicament es comentava que en una de les seves al·locucions radiofòniques el general rebel Queipo de Llano, des de Sevilla, havia manifestat que els rebels no bombardejarien mai Tarragona ja que a la ciutat hi residien unes bones amigues seves. Una ciutadana tarragonina, segons Lluís de Salvador, en una conversa entre companyes proposà:

«Pel que a nosaltres correspon, no voldríem sinó conèixer el nom de les amigues perquè els hi pagaríem de bon grat el viatge fins a Sevilla (...). Teniu: Ací van les vostres amigues, Tarragona, tractant-se de vós, s'estima més els vostre obusos. Seran, potser, més cruels. Però no seran tan repugnants».

Fase de sorpresa i ràbia

Nou mesos després de l'inici de la guerra, el 14 d'abril de 1937, sisè aniversari de la proclamació de la Segona República, de sobte, la normalitat de la vida ciutadana es veié trasbalsada per unes quaranta canonades disparades pels creuers rebels «Canarias» i «Balears», realitzades des d'una distància de tres milles. Tot i que en aquesta primera agressió no es registraran víctimes, la desorganització fou absoluta. Alguns veïns, fins i tot, ho contemplaven des dels terrats.

Poc després dels fets, la reacció de les autoritats es reduirà a enviar una dotació de bombers a Barcelona per a assistir a un curset sobre pràctiques de Defensa Passiva contra atacs aeris i agressions químiques. D'altra banda, els edificis inicialment destinats a refugis no començaran a ser inspeccionats tècnicament fins el dia 4 de juny.

El dia 17 de juny, a dos quarts de deu del vespre, tres aparells *Savoia S-81* italians procedents de Mallorca, llencen sobre Tarragona 26 bombes, en dues passades. El resultat va ser de nou víctimes mortals i quaranta-vuit ferits. Fou el primer bombardeig aeri. La sorpresa va ser més que evident. El multitudinari enterrament, presidit pels representants de totes les forces polítiques i sindicals, esdevingué una mostra de la reacció popular: indignació, ràbia i odi contra els agressors. L'endemà mateix, els acords adoptats per la Comissió Permanent de l'Ajuntament de Tarragona evidencien, però, que les autoritats municipals encara no s'havien sobreposat a l'astorament inicial.

«La Presidència, en atenció al criminal bombardeig efectuat per l'aviació facciosa damunt la població civil de Tarragona el dia d'ahir, del que resultaren víctimes, proposa i s'accepta per unanimitat, que consti en acta la protesta de la Corporació Municipal davant d'aquest fet i que l'Ajuntament es faci càrrec de les despeses d'enterrament de les víctimes».

Uns quants dies més tard, mentre a la premsa local apareixien diferents articles que denunciaven la indefensió de la ciutat davant els atacs aeris i s'exigien unes mesures eficaces de defensa passiva, els dirigents municipals estudiaran seriosament la realització d'una xarxa de refugis segurs. La imminència d'un nou atac aeri, però, convertia en desesperada la urgència de les accions.

Bombarders italians *Savoia* volant sobre Tarragona. Font: Ufficio Storico Maggiore dell'Aeronautica Militare – USAM, Roma (cedides pel CEHI).

Fase de pànic i impotència

Un mes més tard del primer bombardeig, el 19 de juliol de 1937, data del primer aniversari de la rebel·lió militar i de la derrota dels sollevats a Barcelona, l'aviació legionària italiana deixà anar la seva càrrega mortífera sobre la ciutat. Era un quart de deu del vespre i els tarragonins havien sortit com de costum a prendre la fresca. Els avions, tres trimotors italians que procedien de Mallorca, entraren per la platja de l'Arrabassada, volaren sobre el Cos del Bou, la Plaça de la Font, la Rambla, carrer la Unió i carrer Gasòmetre, per a tornar a desaparèixer mar endins.

Es llençaren sobre la ciutat trenta-una bombes i es calcula que entre quinze o vint no arribaren a esclatar. El balanç tràgic provocat per l'explosió de les bombes fou de cinquanta-un morts i cent quatre ferits. En un sol atac, el d'aquest dia, es registrarà el 22% del total de víctimes de tot el conflicte. D'altra banda, deu cases quedaran destruïdes i dinou més amb greus desperfectes. La realitat dramàtica de la guerra havia colpejat ferotgement la població tarragonina de la rereguarda. La guerra, amb tots els estralls que comporta, ja havia fet acte de presència a la ciutat.

La nit següent, el dia 20, queien vint-i-cinc bombes sobre Torredembarra. No es van registrar danys materials considerables, però la metralla va ferir greument una mateixa família, amb el resultat d'un pare i un fill ferits i la mort de la filla que només tenia cinc anys.

Després d'aquelles terrorífiques nits, els sentiments populars d'indignació i hostilitat sorgits arran del primer bombardeig del dia 17 de juny es transformaran ara en impotència, indefensió i pànic. En les seves notes, Lluís de Salvador, relatarà les impressions d'aquells tràgics moments:

«En esclatar el moviment facciós, ningú no podia preveure ni de ben lluny, les derivacions que havia de tenir pel que fa a l'emprament dels més inhumans i barbars procediments de guerra (...) Allò que ningú es va poder explicar després de la data luctuosa del 19 de juliol (...) és que els facciosos empressin els aeriplans de lluita, per tal de sembrar la mort i l'espant entre la població civil innocent de les ciutats pacífiques, sense deturar-se al davant de la consideració que entre les víctimes hi podia haver persones que els eren afectes».

En els dies immediatament posteriors a la incursió de l'aviació legionària italiana, es reuniran a la Comissaria de la Generalitat els representants de les autoritats civils i militars juntament amb els dirigents polítics i sindicals. A l'esmentada reunió, a més de decidir la publicació d'unes disposicions governatives amb unes instruccions més realistes per a la població en cas de bombardeig, s'acordarà que una comissió, encapçalada pel comissari Joaquim Fort, viatgi a València per entrevistar-se amb les autoritats del govern de la República per reclamar mitjans de defensa activa i passiva.

Per la seva banda, la Comissió Permanent de l'Ajuntament de Tarragona «*protesta pel bàrbar atemptat sofert*» i envia telegrams al ministre de Defensa Nacional i al president del consell de ministres. Uns dies més tard també acordarà atorgar un premi de cent pessetes als bombers que es van distingir en l'auxili dels ferits i en el desenrunament de les cases, premiar els membres de la Creu Roja amb uns uniformes nous i reconèixer l'actuació dels soldats del Regiment aquarterat a la ciutat. Tot plegat, res que pogués apaivagar el terror de la població després de la matança provocada per la darrera incursió.

La premsa local publicarà articles com «*Cal evitar costi el que costi, allò humanament evitable*», «*Dolorosa experiència*» o «*El pueblo sufre*» en els quals es criticarà l'absència d'una eficient

defensa passiva (sistemes d'alarmes, refugis, equipament adequat dels bombers,...) i la carència de bateries antiaèries per respondre als atacs. En definitiva, es reconeixia que per desconeixement i per imprevisió, la ciutat i els seus habitants restaven totalment indefensos i impotents esperant el proper bombardeig indiscriminat.

De l'encuriosament que desvetllaren en alguns tarragonins els primers bombardeigs navals que els portava a contemplar la novetat d'aquells atacs des de balcons i terrats, es passarà al pànic, la desorganització de la vida ciutadana i el desig de fugir d'un nucli urbà que, de sobte, havia esdevingut un objectiu de guerra.

«Tarragona sofreix avui un ambient d'esgotament moral degut al bombardeig. Els ciutadans de Tarragona viuen lògicament coaccionats pel fet brutal. Tarragona per uns moments ha deixat d'ésser una ciutat (...) Fins avui... que poques coses sabíem de la guerra! Fins avui a Tarragona qui vivia de cara a la guerra?»

Dos dies després del sagnant bombardeig, el Sindicat Gastronòmic comunicava al Comissari de la Generalitat que unilateralment havia acordat tancar els cafès a les sis de la tarda i les fondes i els hotels a les vuit del vespre. Altres sectors professionals, especialment els establiments comercials, amb acord o sense acord del sindicat corresponent, adoptaran la mateixa pràctica que els gastronòmics. Darrere d'aquest nou horari de treball s'amagava la intenció dels treballadors d'abandonar la ciutat cada dia al capvespre, atès que els bombardeigs, fins aquell moment, s'havien registrat sempre de nit.

El 23 de juliol, *Llibertat* publicava una nota del consell directiu d'ERC en la qual reconeixia i justificava «el pànic i el pessimisme» que envai la població després del darrer bombardeig però no acceptava la fugida de la ciutat cap als masos i pobles de les rodalies. El perill d'una paralització absoluta de la vida

ciutadana era més que evident. Alguns articles publicats per la premsa qualificaran de porucs tots aquells que cada vespre abandonen la ciutat per no retornar-hi fins a trenc d'alba i reclamaran la col·laboració entusiasta de tota la ciutadania en la construcció dels refugis tot invocant l'adopció d'una actitud ferma.

Per aturar l'èxode de la població cap als afores de la ciutat, el delegat d'Ordre Públic tornarà a insistir —com ja havia disposat infructuosament dies abans— en la prohibició de sortir del nucli urbà adreçada a tots els homes de menys de cinquanta anys, especialment aquells que tenien feines relacionades amb els serveis sanitaris, l'ordre públic i la defensa passiva. En el mateix sentit, es comunicava que tots els establiments comercials que incomplíessin l'horari de treball fixat pel Departament del Treball serien incautats pel municipi i els seus propietaris detinguts com a sabotejadors. Altrament, els ciutadans que han marxat a viure a altres pobles són advertits que, en cas de necessitat, els seus pisos de la ciutat seran incautats.

A finals d'agost de 1937, malgrat la imposició d'algunes sancions governatives, la ciutat, que recull l'article «*Tarragona, què fas?*», s'havia convertit «*en un camp erm i desert, sobretot de posta de sol enllà*». La necessitat de mitjans de transports per marxar de la ciutat cada capvespre es veurà agreujada a mitjan de setembre pel Decret del govern de la República que restringia el servei públic d'autobusos, taxis i camions privats.

La lluita de les autoritats per intentar mantenir la «normalitat» de la vida ciutadana xocava, freqüentment, amb les modificacions dels horaris de treball d'alguns sectors professionals que cercaven l'escurçament de la jornada per tal de disposar del temps necessari per traslladar-se fora de la ciutat.

A inicis d'estiu de 1937, el fuet de la guerra colpejarà sobtadament la ciutat mitjançant les bombes italianes. L'efecte dels

bombardeigs sobre la població civil esdevindrà molt traumàtic, atès que fins aleshores la població de la rereguarda vivia d'esquena a una guerra molt llunyana, les operacions bèl·liques de la qual eren seguides per les notícies de la ràdio i de la premsa.

«Sense saber perquè, Tarragona era la ciutat alegre i confiada i al rebre aquell atac criminal fou tanta la sorpresa i l'esparverament que tot d'un plegat s'inicià l'escampall de nombroses famílies i hom veié diàriament el seguici d'una llarga caravana que empenia el camí de les afores molt abans de la posta de sol».

A la ciutat veïna de Reus, les primeres víctimes per les bombes feixistes no es registraran fins dos mesos més tard, el 17 de setembre. Varen morir deu persones i trenta-sis més resultaren ferides. Un dels principals edificis afectats fou el Centre de Lectura, en una hora, cap a les vuit del vespre, quan encara hi havia molts reusencs.

El dia 25 de setembre, Tarragona sofreix dos atacs més. Un, quan passen cinc minuts de mitjanit amb dotze bombes sobre les instal·lacions de la CAMPSA. L'altra, a dos quarts de cinc de la tarda d'aquell mateix dia, dos Savoia llencen quinze bombes més sobre la part baixa de la ciutat. El resultat foren sis morts, quatre dels quals eren nens, i vint-i-quatre ferits.

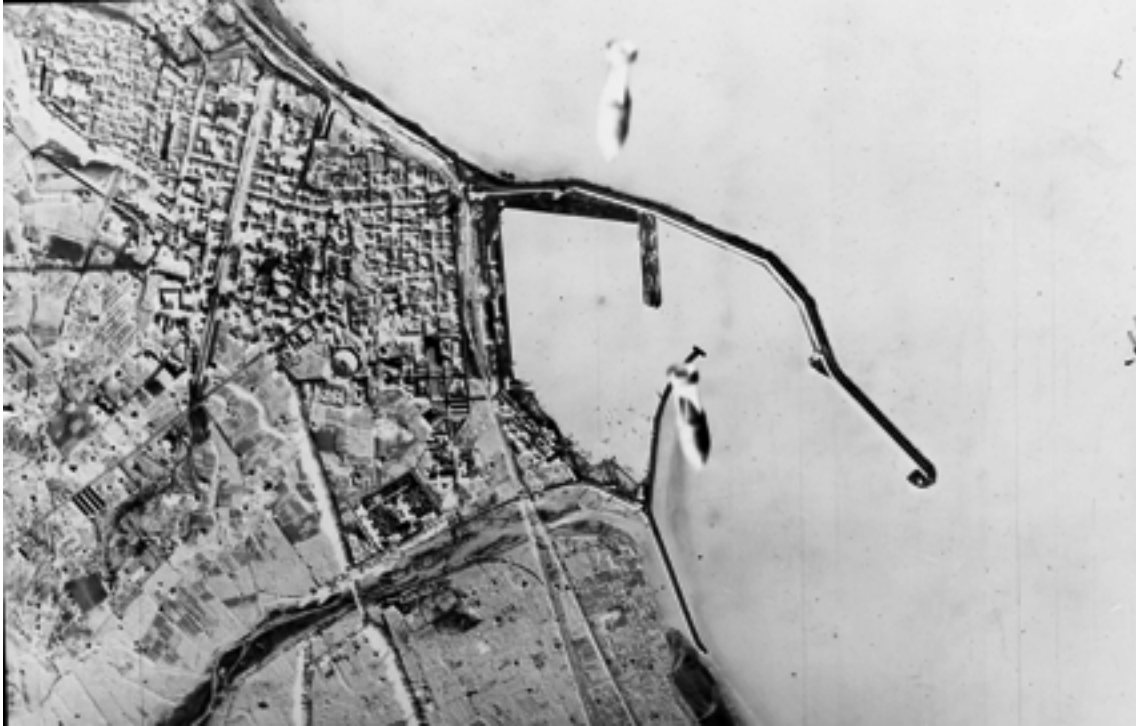
En aquesta agressió, quatre mesos més tard del primer bombardeig, serà la primera vegada que des de la Comandància Militar es fa referència a l'actuació de les metralladores de la defensa antiaèria i a la sortida dels caces republicans de l'aeròdrom de Reus.

El mes d'octubre, Tarragona serà especialment castigada. L'objectiu de l'aviació facciosa a banda de desmoralitzar la població civil continua sent la destrucció total dels dipòsits de la CAMPSA i dels ponts sobre el Francolí. La seqüència d'aquell més d'octubre fou la següent: el dia 13, dues agressions, a un

quart de dues de la tarda, tres Savoia amb vint bombes i, unes hores més tard, dos hidroavions He-59 alemanys amb dotze bombes més. El dia 15, a un quart de cinc, nou bombes escampades per tres bombarders italians sobre el marge esquerre del Francolí i, aquella mateixa nit, un solitari He-59 amb vuit bombes més. El 17 d'octubre, vuit bombes, a dos quarts de vuit del vespre, l'endemà vint-i-dues bombes més. El dia 22, a les 12 del migdia, un hidroavió alemany deixa anar vuit bombes. Tres hores més tard, tornen tres Savoia, llencen vint-i-tres bombes sobre el port, però s'enlairen a temps els caces republicans i han de deixar anar les disset bombes restants al mar. El dia 26, un avió bombardeja la costa a dos quarts de cinc de la matinada. El balanç es tanca miraculosament sense cap víctima mortal, però la intensitat i, sobretot, la repetició d'aquests atacs encenien els nervis de tota la població i la mantenien en un estat permanent de por.

El dia 30 de desembre, quan la victòria republicana a Terol està molt aprop, set avions italians ataquen la ciutat. Dos d'aquests aparells es desvien cap al camp d'aviació de Reus i els altres cinc tiren quaranta bombes sobre Tarragona, moltes de les quals eren incendiàries. Les instal·lacions de la CAMP-SA, tot i que ja havien estat bombardejades durant els mesos de setembre i novembre, queden ara totalment destruïdes, però, a més a més, l'atac causa nou morts i trenta-sis ferits.

Durant set mesos de l'any 1937, de juny a desembre, es registraran dinou atacs aeris amb la participació de cinquanta avions que llençaran més de quatre-centes bombes. El tràgic resultat a la comarca del Tarragonès fou de vuintata-tres morts i cent seixanta-vuit ferits a Tarragona i sis morts i divuit ferits a Torredembarra. Només havien passat set mesos des del primer bombardeig i encara faltaven dotze mesos i mig per a arribar al final de la guerra.

Bombes sobre Tarragona. Font: Ufficio Storico Maggiore dell'Aeronautica Militare - USAM, Roma (cedides pel CEHI).

Fase de reacció

Més enllà de les disposicions que provenien de les autoritats, entre la tardor de 1937 i fins al final de la guerra, la reacció ciutadana registrarà dues actituds diferenciades. En paral·lel a l'èxode vespertí d'aquells que tenien masos o parents que els podien acollir en els pobles propers, en alguns sectors de la població, bé perquè no tenien possibilitats de fugir o bé perquè no volien abandonar la ciutat, sorgirà la iniciativa de construir refugis per protegir-se dels bombardeigs.

Així doncs, serà el perill el que aglutinarà diferents sectors socials al voltant de l'objectiu comú d'arranjar galeries subterrànies amb suficient capacitat. Sense esperar l'adopció de mesures per part de les autoritats que, amb justificació o sense, havien demostrat una manca absoluta de previsió, apareixerà en algunes zones de la ciutat un moviment associatiu capaç de sobreposar-se al pànic i a la impotència inicials.

En les seves notes, redactades durant el mateix període de la guerra civil, Lluís de Salvador esmenta com a principal obra de la societat civil la construcció del refugi del carrer Martí Julià, l'actual Governador González:

«Al carrer de Martí Julià, es constituí una comissió de veïns que a base de la prestació personal o de quotes voluntàries que oscilaven entre una i deu pessetes segons les possibilitats de cadascú, inicià tot seguit la feina (...) El Comitè de veïns no es deixava vèncer per les dificultats i, fos com fos, es procurava els elements necessaris i les galeries s'anaven enfondint i dividint-se en altres traveseres destinades a donar al refugi el màxim de capacitat disponible».

L'assessorament tècnic de l'arquitecte municipal només tindrà lloc quan les obres dutes a terme pels veïns ja estaven en una fase molt avançada. El refugi tenia capacitat per

acollir prop de quatre-centes persones, amb una allargada de seixanta-un metres, ocupava una superfície de setanta-nou m² i comptava amb tres boques d'entrada.

Un altre dels refugis bastits per iniciativa dels veïns fou el del carrer Armanyà. De dimensions molt més reduïdes que el refugi del carrer Martí Julià, es tractava d'una excavació recoberta de ciment armat amb una única entrada i capacitat per a quaranta persones.

Tanmateix, en un informe realitzat per la Comissaria de la Generalitat s'assenyalava que llevat d'aquests casos exemplars de construcció de refugis per la iniciativa i el treball del moviment associatiu ciutadà, l'esforç que permetrà dotar Tarragona d'una veritable xarxa de refugis antiaeris serà obra gairebé exclusiva dels organismes oficials. La participació dels ciutadans en les obres d'arranjament de refugis, tot i que en alguns barris o carrers era considerable, esdevenia insuficient.

L'11 d'agost de 1937, per Decret de la Presidència de la Generalitat, s'havia constituït la Junta Local de Defensa Passiva (JLDP). L'alcalde, el delegat d'Ordre Públic, l'arquitecte i el metge municipals integraven l'organisme responsable de la defensa enfront dels atacs dels avions que provenien de Mallorca. La JLDP, després d'una inspecció del Col·legi d'Arquitectes donarà de baixa trenta refugis considerats insegurs i recomanarà la utilització de només vint-i-sis refugis que reunien les mínimes condicions. Tot seguit, accelerarà al màxim la construcció de nous refugis i s'esforçarà en la recerca dels recursos econòmics necessaris per finançar les obres. Set mesos més tard, el març de 1938, la ciutat ja disposava d'una xarxa de 60 refugis amb capacitat suficient per a unes 20.000 persones.

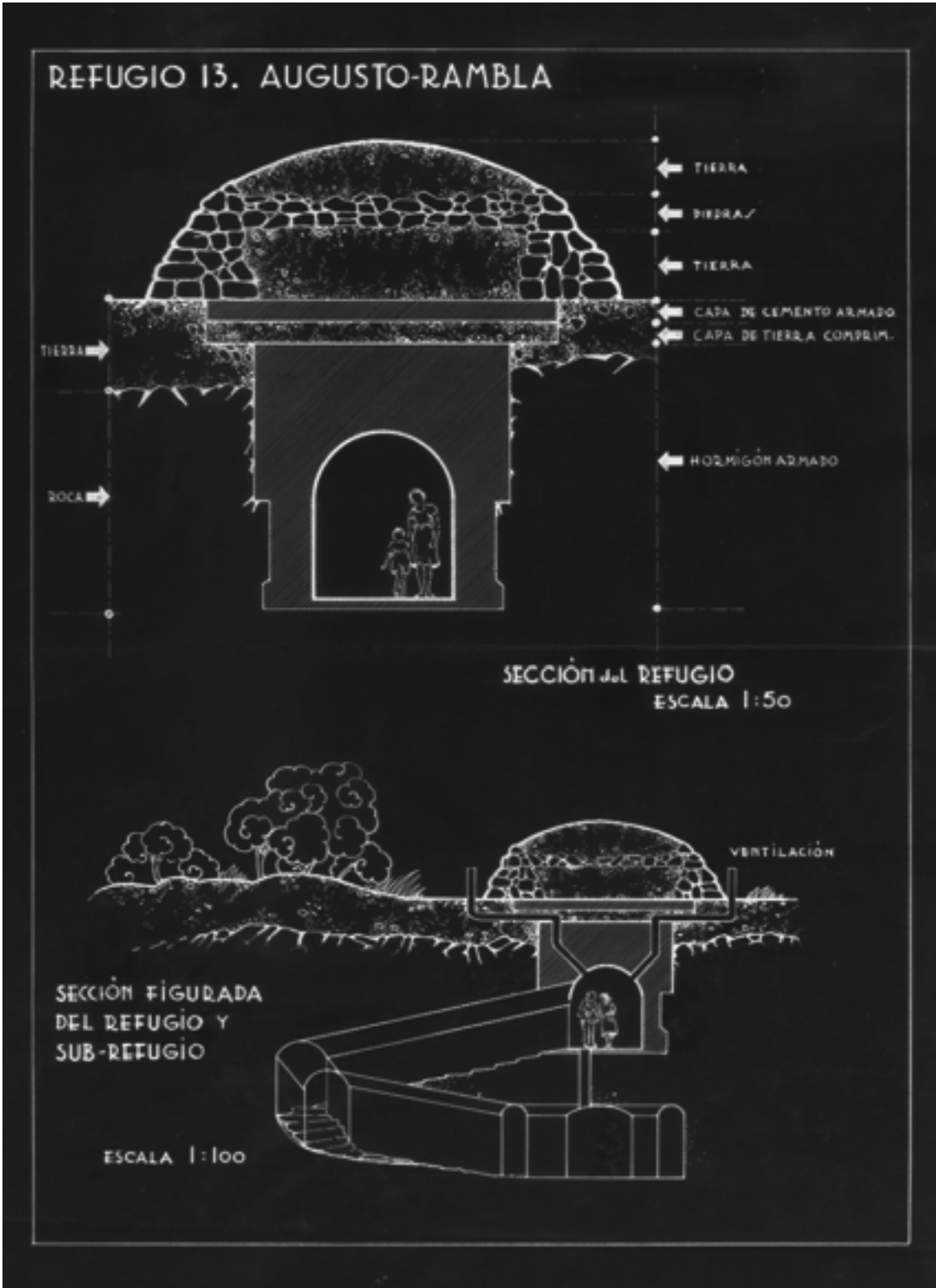
Per finançar la construcció de la xarxa de refugis antiaeris, la JLDP comptava bàsicament amb els recursos municipals i les subvencions de la Generalitat. D'altra banda, per

intensificar els treballs, el febrer de 1938, es decretaran unes contribucions obligatòries indirectes sobre les consumicions i serveis d'hotels, fondes, restaurants i bars; els bitllets dels espectacles i autobusos interurbans i una quantitat fixa que havien d'abonar mensualment les caixes d'estalvi i els bancs.

El 16 de maig de 1938, el govern de la República concedia un crèdit de deu milions de pessetes a la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, dels quals set milions són destinats a la JLDP de Barcelona. Els tres milions restants foren repartits entre la resta de les poblacions de Catalunya. A la comarca del Tarragonès, el crèdit es distribuirà en deu mil pessetes pessetes a Torredembarra i a Vila-seca i vint mil pessetes pessetes a Tarragona. Mentre, la Junta Local de Reus rebia un ajut de cent mil pessetes. La diferència de les quantitats de les subvencions rebudes radica en què a mitjan de maig de 1938, la construcció de refugis a Tarragona ja estava pràcticament enllestida.

L'aprofitament de les restes arqueològiques de la Tàrraco romana facilitava la connexió de galeries subterrànies i, en definitiva, possibilitava l'habilitació urgent de molts refugis que no exigien considerables treballs d'arranjament. L'informe de la Comissaria de la Generalitat destacarà la situació paradoxal que es donava en el fet que les construccions de la civilització romana havien de servir com a protecció de les bombes dels seus hereus, l'aviació legionària italiana:

«(...) aquests venerables monuments de la Roma pagana que la ciutat ha esguardat sempre amb noble orgull. I és pregonament significatiu que uns edificis i unes obres de fàbrica aixecades pel geni creador de la civilització romana, aquella civilització tan repetidament i tan enfàticament invocada per determinats pobles feixistes, hagin de servir ara de cuirassa protectora contra la barbàrie i instints bàrbarament criminals d'aquests mateixos pobles que es venten d'ésser hereus de Roma».

Plànol del refugi número 13, entre el carrer August i la Rambla Nova. Font: Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona.

D'altra banda, la JLDP tindrà cura de perfeccionar el sistema de detecció dels avions enemics i d'establir uns senyals d'alarma que havien d'advertir del perill de bombardeig a tota la població. Fins a finals d'agost de 1937, l'avís d'alarma era donat per les sirenes dels motoristes del Departament d'Obres Públiques que recorrien els carrers de la ciutat. Òbviament, la ineficàcia d'aquesta mesura comportarà, des d'inicis de setembre, l'establiment d'un servei de vigilància al campanar de la Catedral i la instal·lació de sirenes en diferents llocs de la ciutat.

No obstant, el sistema d'avís per donar l'alarma fallava. El guaita que detectava la presència d'avions, abans de posar en marxa els senyals acústics, havia de comunicar-ho immediatament a la Comandància Militar, la qual, després de comprovar si es tractava de l'aviació enemiga, autoritzava els sons de les sirenes. Amb aquest sistema es perdia un temps preciós que, en algunes ocasions, permetia els bombarders deixar anar la seva càrrega mortífera abans que el veïnat fos avisat del perill.

Fase final de resistència i de desmoralització

L'inici de l'any 1938 serà nefast per a la capital del Baix Camp. El gener de 1938, entre els dies 11 i 24, tot un seguit d'atacs amb un allau de bombes provocaren noranta-cinc víctimes mortals a Reus.

Poc després, el 20 de gener, a un quart de nou del matí, tres avions italians ataquen com de costum la zona del Port de Tarragona, les vint-i-cinc bombes que cauen maten set tripulants britànics del buc de càrrega anglès *Thorpenes* i tres obrers portuaris de la ciutat. Aquest atac aeri tindrà una gran ressonància en la premsa internacional atesa la nacionalitat de les víctimes. Fins i tot, els membres d'una delegació del Partit Laborista anglès que aquells dies visitaven el govern de

la República a València, es traslladaran fins a Tarragona per a assistir als funerals.

A inici de març de 1938, dies abans de començar l'ofensiva franquista sobre el front de l'Ebre, el butlletí d'informació de l'Estat Major de l'Aire franquista, entre d'altres dades sobre l'enemic republicà, deia que l'estació de Tarragona *«acostumbra a estar aborratada de material de guerra por falta de máquinas para organizar trenes»*. Seguint aquesta informació, el dia 10 de març, l'atac aeri de tres avions Savoia italians sobre l'estació del ferrocarril no afectarà aquesta suposada concentració de material de guerra, però sí a dos trens de passatgers, una incursió que provocarà una autèntica mortaldat: trenta-dos morts i quaranta ferits.

El dia 15 de març, dos hidroavions alemanys, ataquen amb bombes de dos-cents cinquanta quilos un vaixell anglès, l'«Stanwell», que amb un carregament de vuit mil tones de carbó estava ancorat al port. Les explosions provoquen un incendi i la mort de dos tripulants anglesos i un espanyol, ferides a 5 membres més de la tripulació i la mort de l'interventor del Comitè de No Intervenció, de nacionalitat danesa. La política de no intervenció de les democràcies occidentals s'evidenciava un cop més com una gran mentida. Les bombes dels avions alemanys eren les culpables directes de la mort de qui tot just havia de vetllar per aquesta política de no intervenció de les potències estrangeres en el conflicte.

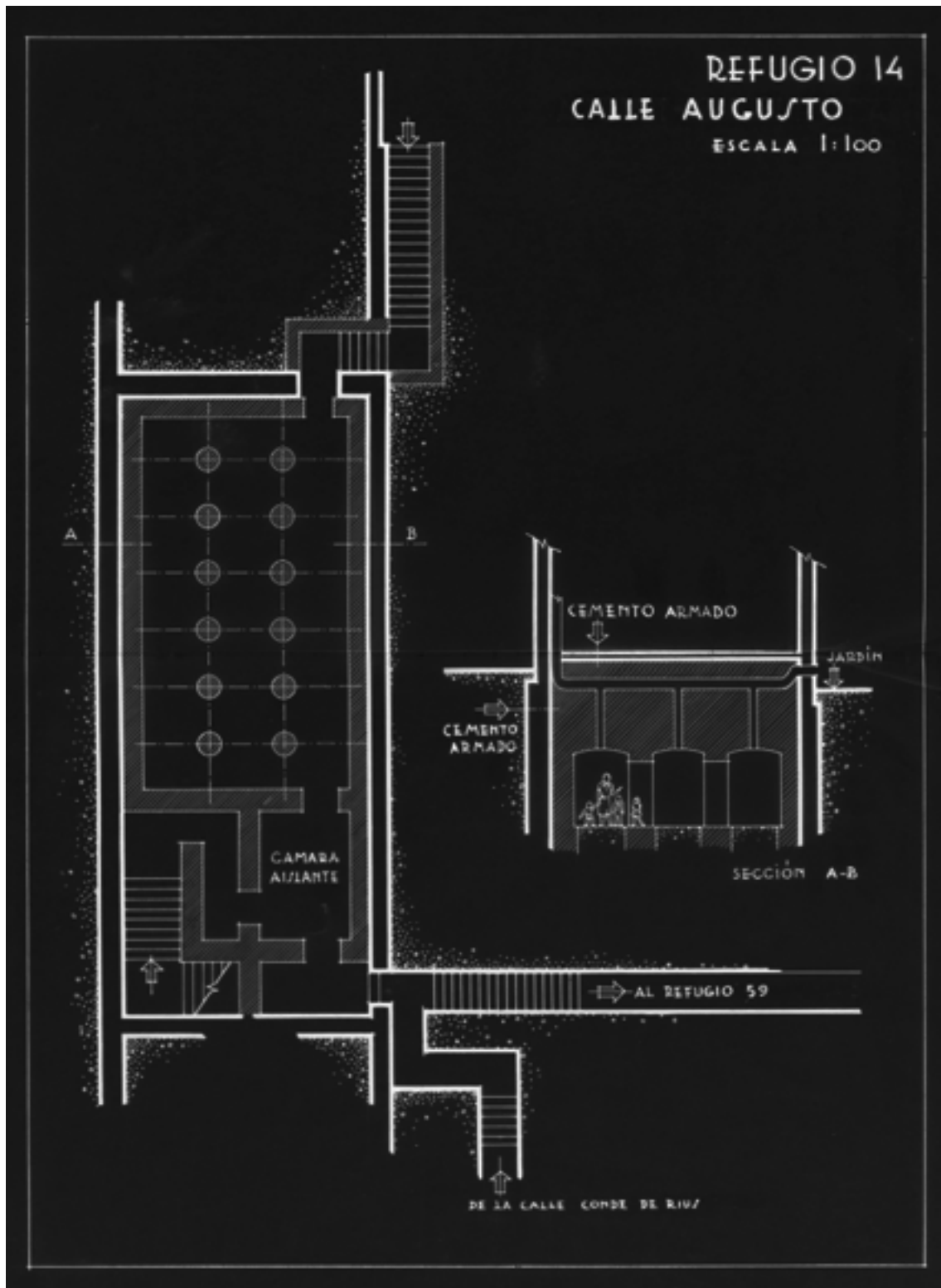
Més tard, el dia 19, Sant Josep, a les 14 hores, trenta bombes llençades des de cinc mil metres d'alçada per l'Aviació Legionària Italiana en el centre de Tarragona causaran vint-i-un víctimes mortals, catorze de les quals eren dones que estaven en el mercat central, i més de cinquanta ferits. Aquesta ofensiva aèria desfermada durant el mes de març acabarà amb una agressió sobre l'estació de Sant Vicenç de Calders que ocasionarà ferides mortals a divuit persones.

Mentre, a la ciutat de Barcelona, els bombardeigs del mes de març de 1938 segaran la vida a prop de 900 persones, 118 de les quals eren nens, i causaran més de 1.500 ferits. Veiem l'opinió que d'aquesta matança tenia l'ambaixador alemany a Salamanca, manifestada en una carta que enviava a l'Alemanya nazi, deia el següent:

«Creo que los bombardeos de destrucción cuando no pretenden objetivos netamente militares, no producen el efecto moral que se busca en una guerra civil como la guerra española, sino por el contrario comportan graves peligros para el porvenir. Estoy convencido que después de la guerra, tanto en España como en el extranjero, se nos criticará duramente tanto a los italianos como a nosotros, tomando como tema el hecho, bien entendido, de que no habrán sido los aviones españoles los que han destruido sus propias ciudades mediante bombardeos, sino los aviones italianos y alemanes.»

No serà fins després del mes de març de 1938 —durant el qual, i coincidint amb la penetració de l'exèrcit franquista a Catalunya, es registren a Tarragona setze agressions aèries, prop de tres-centes bombes, cinquanta-vuit morts i més de cent ferits— quan s'autoritzarà que el vigilant que estava de guaita premés el botó que posava en marxa les sirenes tan bon punt detectés la presència d'avions.

Mentre, però, què passava amb els avions republicans? Certament, la principal base aèria republicana de les comarques tarragonines era la de Reus, a pocs quilòmetres de Tarragona. Per a les missions d'atac al front del Baix Aragó i per a la defensa del litoral comptava principalment amb els avions soviètics Polikarpov I-15 «Xatos» i els Tupolev SB-2 «Katiushkes», molts dels quals es fabricaven a la capital del Baix Camp. Eren avions moderns i eficaços, tanmateix, però, poc podien fer contra els atacs aeris sobre la població civil.

Plànol del refugi número 14 del carrer August. Font: Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona.

El testimoni del pilot republicà Joan Sayos ho explica: «(...) hi havia pilots de caça en actiu que poques vegades van poder veure de prop un avió enemic: eren els destinats a la defensa de les costes. No hi tenien pas la culpa, perquè quan s'identificaven bombarders dels contraris, entre el que es tardava a avisar i el temps necessari per a engegar els motors, sortir, guanyar alçada i presentar-se al lloc amenaçat, els altres ja havien llençat les bombes i feien via cap a casa...»

D'altra banda, la defensa antiaèria amb què es comptava a Tarragona era del tot ineficaç. Fins a finals de setembre de l'any 1937, quatre mesos després dels primers atacs aeris, no es comptarà amb una bateria de 3 metralladores antiaèries Oerlikon de 20 mm. Estaven localitzades a l'Església de Sant Joan, al costat de l'Església de Sant Agustí i al número 36 de la Rambla Nova. Eren modernes, però només podien ser efectives contra els avions que volaven a baixa alçada, és a dir contra els hidroavions alemanys, però no contra els Savoia italians que volaven entre tres mil i cinc mil metres.

Per tant, si els sistemes de guaita i alarma eren poc àgils, si els caces republicans no tenien temps material de respondre als atacs i si la bateria antiaèria no podia ser operant a l'alçada que volaven els avions enemics, podem concloure que la ciutat estava totalment indefensa i que pels bombarders que procedien de Mallorca l'atac contra Tarragona era una operació totalment segura.

El 3 de juny, a dos quarts de cinc de la tarda, sis avions italians llencen seixanta bombes sobre el port i la part baixa de la ciutat: dotze morts, vint-i-cinc ferits i quinze cases destruïdes. L'objectiu era un vaixell republicà que transportava tropes de València cap a Barcelona, que havia salpat unes hores abans.

Entre el 25 i el 26 de juliol, quan ja s'havia iniciat l'ofensiva republicana de l'Ebre, els avions enemics llencen per primera vegada bombes de mitja tona, causant nou víctimes mortals. El dia 27, la sort protegirà els ciutadans tarragonins: cauen cent

vint bombes incendiàries sobre el centre de la ciutat, però, sorprenentment, només es registrarà un reduït nombre de ferits.

El dia 5 de novembre s'esdevé un altre dels múltiples atacs. La novetat serà que el bombardeig serà massiu i que els avions enemics ja no provenen del mar, de les bases de Mallorca, sinó de bases més properes localitzades a la península. Aquell dia, sobre el cel de la ciutat apareixien vint-i-vuit bombarders Heinkel-111, procedents de l'aeròdrom de Sanjurjo a Saragossa, escortats per dotze caces Messersmith-109 de la base de la Sènia. Deixen anar prop de tres-centes bombes. Només es registra una víctima mortal i dotze edificis destruïts. Una altra novetat és que hi haurà un combat aeri amb els caces republicans i un avió alemany quedarà tocat.

Hem dit que les defenses contra les agressions aèries demostraven molt poca eficàcia, per tant, l'única opció per a protegir-se eren els refugis. Ara bé, prenent com a exemple aquest mateix dia 5, veiem com, en tretze hores, la ciutat ha fet sonar vuit vegades les alarmes i la fi de les mateixes. En concret, la primera a cinc de la tarda, a tres quarts de vuit del vespre, a les onze de la nit, a les dotze i deu minuts, a dos quarts de dues de la matinada, a les dues menys cinc minuts, a dos quarts de quatre... Set dels avisos s'han traduït en bombardeig real i quatre-centes bombes que han fet explosió. Tot i que només es registra una víctima mortal, els tarragonins es podien estar en total entre quatre i sis hores dins d'un refugi.

Generalment, els fets s'esdevenien amb la següent successió: l'udol de les sirenes posen en tensió els nervis de la població que l'aboquen cap al refugi més proper. Un cop dins, senten els motors dels avions, les explosions i com trontolla el terra. Esperen amb angoixa, durant poc o molt de temps, la sirena que assenyala la sortida. Surten de l'amagatall amb la por al cos i la incertesa del que ha passat a d'altres membres de la família o de l'estat amb què trobaran la casa. I així, amb

aquesta insuportable successió, dia rere dia, mes rere l'altre, durant mesos. El sentiment de pànic i el permanent estat de nerviosisme en què malvivia la població civil és indescriptible. Només ho saben amb certesa els que ho varen experimentar per si mateixos.

El dia 29 de novembre serà un dia negre per a Vila-seca. Quatre hidroavions alemanys deixen la seva càrrega mortífera sobre la població causant la mort de deu persones i més de quinze ferits. També es registraran uns quants ferits a Altafulla.

Una prova més de la fal·làcia que representava la política de la no intervenció fou que el dia 4 de gener de 1939, quan ja només faltaven onze dies per a l'ocupació franquista de Tarragona, la incursió aèria estava protagonitzada, per primera i última vegada, exclusivament per avions i pilots espanyols del bàndol nacional, són dotze avions de la II Brigada Hispana de Bombardeo. Aquell dia es produirà un combat aeri sobre Tarragona en el qual cauen abatuts un He —111 alemany i un Mosca republicà.

El dies 14 i 15 de gener, més d'un centenar d'avions del bàndol franquista bombardejaran i metrallaran les vies de circulació entre Alcover, Reus, Tarragona i Altafulla. L'objectiu es esclafar l'exèrcit republicà en retirada, però, al mateix temps, també cauran molts dels civils que marxaven penosament cap a l'exili. Les bombes i les bales cauran de forma constant i indiscriminada durant tot el trajecte entre Tarragona i Barcelona. El dia 15 de gener de 1939, si més no per Tarragona, la guerra ja s'havia acabat.

A tall de cloenda

Des del 27 de maig de 1937 fins el 15 de gener de 1939, l'aviació franquista, amb una participació italiana i alemanya gairebé exclusiva, atacarà indiscriminadament la ciutat en cent quaranta-quatre ocasions.

A banda de Barcelona, altres ciutats catalanes seran atacades des de l'aire. Granollers, per exemple, que en el seu primer bombardeig registrarà quasi tantes víctimes mortals com Tarragona al llarg de dinou mesos. Reus, amb la meitat d'incursions, perdran la vida més de cent vuitanta ciutadans. Però, Tarragona, amb cent quaranta-quatre agressions aèries i gairebé el doble d'alarmes, serà la ciutat catalana que més atacs va suportar.

	Agressions	Avions	Bombes
Aviació Legionària (Itàlia)	60	263	2.285
Legió Cóndor (Alemanya)	83	324	1.433
Brigada Hispana de Bombarderos	1	12	324
Totals	144	599	3.803

Els efectes devastadors dels bombardeigs provocaran l'anul·lació de l'activitat portuària a inicis de l'any 1938, així com la destrucció d'onze fàbriques —Tabacalera, CAMP-SA,...— i diferents establiments comercials. Només durant els primers mesos de l'any 1938, cinc empreses de capital estranger, principalment suís i francès —Federico Huber, La Unión Agrícola, S.A., Sociedad de Placas y Polvos para Soldar, S.A., Ferd Steiner i Jacques Vilet— aixecaran acta notarial per poder reclamar amb posterioritat danys i perjudicis pels desperfectes causats per les bombes.

Pel que fa a les destrosses causades als habitatges, el 25 de març de 1938, el conseller municipal Vicente exposava als seus companys de consistori que després dels darrers bombardeigs més de cent famílies es troben sense llar. A mitjan de novembre de 1938, s'informava al Ple de l'Ajuntament que un 60% de total dels habitatges de la ciutat estan en ruïnes o en un estat inhabitable i que unes 6.000 o 7.000 persones es troben sense habitatge.

Un cop acabada la guerra, un informe municipal datat el 9 d'agost de 1939 recollia les xifres de setanta-quatre edificis totalment destruïts i cinc-cents vint-i-dos parcialment enderrocats per les bombes. Tot plegat, la quantificació econòmica dels danys causats pels bombardeigs s'elevava a la xifra de prop de vint milions de pessetes de l'any 1939.

Òbviament, molt més importants que els estralls materials esmentats era la pèrdua de vides humanes. Estem parlant d'una ciutat que no tenia més de 20.000 habitants després de la mobilització militar dels homes i de la marxa de moltes famílies cap als pobles de l'entorn. Bé, doncs, en aquesta massa de població, l'acció indiscriminada de l'aviació feixista registrarà dues-centes trenta víctimes mortals —cent seixanta-sis homes i cinquanta-quatre dones, quinze dels quals eren menors de catorze anys— i més de tres-cents cinquanta ferits. És a dir, quasi un 3% dels tarragonins perdran la vida o patiran ferides. D'altra banda, als pobles de la comarca es comptabilitzen tretze víctimes mortals a Vila-seca, vuit a Torredembarra i una al Morell, així com uns trenta ferits.

El total de morts per les bombes de l'aviació facciosa a Catalunya fou d'entre cinc mil i cinc mil dos-cents. Barcelona ciutat registrarà prop de la meitat de les víctimes mortals. En el conjunt de les comarques tarragonines, sis-centes vint persones perdran la vida per la metralla de les bombes i, d'aquesta xifra, amb dos-cents cinquanta-dos morts, la comarca del Tarragonès representarà el 40% del total.

L'objectiu de minar la resistència física i moral de la rereguarda mitjançant els bombardeigs sistemàtics sobre la indefensa població civil s'havia aconseguit en bona part. El temor desfermat per les bombes provocarà la fugida de molts ciutadans i el pànic desmoralitzarà progressivament una societat que acabarà anhelant la fi de la guerra, malgrat que això per a molts representi la derrota.

Un altre efecte indirecte del bombardeig obert sobre ciutats i pobles fou la preocupació i consegüent desmoralització dels soldats que es trobaven al front envers els seus familiars i amics. Una situació que també es donava per primera vegada en un conflicte bèl·lic.

Una de les obsessions més freqüents que apareixen en les cartes que els soldats del front enviaven als familiars eren els perills que corrien els seus, a causa dels atacs aeris sobre la rereguarda. Un soldat de Tarragona de la 9 Brigada 11 Divisió, que ja no tornarà, expressava els seus temors a la seva dona amb aquests mots:

«Estic amb la constant preocupació de que no et passi res amb els continus bombardejos que diàriament fan sobre Tarragona la canalla feixista, ja que cada vegada que bombardegen, veig els aparells i sento les explosions, que cada una d'elles és un pensament per tu i pel nostre nin.»

Allò que, com apuntàvem al principi, havia començat com un experiment de l'art de la guerra, és a dir el bombardeig indiscriminat sobre la població civil, pot considerar-se que, malauradament, va tenir èxit rotund, atès que, en dimensions molt més grans, va continuar durant la II Guerra Mundial a Londres, a Berlín, a Dresde i, després, amb bombes atòmiques, a Hiroshima i Nagasaki. Però el que va succeir aquí no fou un experiment menor. L'any 1940, en plena batalla d'Anglaterra, en els moments més durs i quan Londres era bombardejat constantment, Winston Churchill va dir el següent:

«No vull subvalorar la severitat del càstig que cau damunt nostre, però confio que els nostres conciutadans seran capaços de resistir com va fer-ho el valent poble de Barcelona».

Òbviament, a més a més de Barcelona, la declaració de Churchill és extensible a Tarragona, Reus, Granollers, Figueres i d'altres poblacions catalanes que varen patir aquests atacs.

Finalment, per a acabar, val a dir que a Tarragona, al costat de les comprensibles i humanes manifestacions de por i terror, les autoritats locals, amb la col·laboració d'un considerable nombre de veïns, en un espai curt de temps, nou mesos, i comptant amb uns recursos limitats, desplegaran una activitat febril que permetrà dotar la ciutat d'una xarxa de refugis antiaeris segura i eficaç, l'única veritable mesura que va evitar una pèrdua de vides molt superior.

El veritable heroi d'aquells fets dramàtics fou la població civil i la seva acció heroica fou la de sobreviure. Vagi per a tots ells, com a homenatge, el nostre respecte i el nostre reconeixement.

Bibliografia de referència

- GONZÁLEZ-HUIX, FRANCISCO J.: *El asedio aéreo de Tarragona 1937-1939*. Tarragona: Institut d'Estudis Ramon Berenguer IV, 1990
- SOLÉ SABATÉ, JOSEP M. I VILLARROYA FONT, JOAN: *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983.
- PIQUÉ PADRÓ, JORDI. *Revolució i guerra civil al Tarragonès (1936-1939)*. Publicacions de la Diputació de Tarragona, «Història del Camp de Tarragona. El Tarragonès», Tarragona, 1989, pàgs. 223-252.
- PIQUÉ PADRÓ, JORDI. *Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*, Ajuntament de Tarragona i Nou Diari, «El segle XX a Tarragona», Tarragona, 1995, pàgs. 105-120.
- PIQUÉ PADRÓ, JORDI. *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Diputació de Tarragona, 1998, 697 pàgs.
- PIQUÉ PADRÓ, JORDI; SÁNCHEZ CERVELLÓ, JOSEP (COORDS.): *Guerra Civil a les comarques tarragonines (1936-1939)*. Tarragona, Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 1999, 355 pàgs.
- PIQUÉ PADRÓ, JORDI: «Bombardejos», a: *Imatges 1936 – 1939. La Guerra Civil a les comarques tarragonines*. Barcelona, El Punt, 2008.
- PIQUÉ PADRÓ, JORDI: «Hambre y bombas sobre Tarragona», a: *200 años de Historia de Tarragona*. Tarragona, Diari de Tarragona, 2009.